

IRKUTSKI ARHIIVID

1. Irkutski Oblasti Riiklik Arhiiv (=GAIO)

Arhiivi ametlik nimetus: Государственный Архив Иркутской Области
Aadress: 664047, г.Иркутск, ул. Байкальская, 79
Direktor: Sergei Gennadjevitš Ovtšinnikov
Telefon: 007 3952 228403

Kõrgemalseisev organ:¹ Irkutski oblasti Arhiiviagentuur
Aadress: 664003, г. Иркутск, ул. Горького, 36a
Juhataja: Nadezhda Konstantinovna Šestakova
Telefon: 007 3952 240642
E-post: postmaster@archiv.irkutsk.ru
Ekspeditsiooni koosseis: prof Aadu Must, arhivaar Kadri Tooming
Andmed kogutud: juuli 2006
Ekspeditsiooni rahastaja: Rahvuskaaslaste programm

Foto 1: Irkutski oblasti Riiklik Arhiiv 2006. a.

¹ Kõrgemalseisva organi esiletõstmine on Irkutski oblasti puhul oluline seetõttu, et väljakujunenud praktika kohaselt ei tegelenud arhiivi juhtimisega, eriti aga uurimissaali lubamisega mitte arhiivi direktor, vaid Arhiiviagentuuri juhataja.

1.1. Üldised töötingimused

on pigem kesised. Arhiivi kogud on *Estica* poolest rikkad, ent seal töötamine on väga aeganõudev. Uurimissaal on avatud vaid neljal päeval nädalas. Kolmapäev, keset nädalat, on sanitaarpäev. Arhiivil on uus ja uhke maja ning väga väike uurimissaal. Tark on arhiivi avamise ajaks ukse taga järjekorras olla.

Reeglite kohaselt tuleb esimesel päeval esitada oma dokumendid mitte arhiivi direktorile, nagu mujal kombeks, vaid üsna kaugel asuvale arhiiviagentuuri juhatajale (kes esmaspäeva hommikupoolikuti peab operatiivnõupidamisi ja suhtleb kodanikega pärast lõunat. Tavaliselt ei õnnestu külastajal esimesel päeval nimistuteni jõuda. Teisel päeval (=teisipäeval) saab nimistud, neljapäevaks või reedeks siis ka esimesed toimikud. Saine Arhiiviagentuuri direktriisiga suurepärase kontakti ning pärast seda hoidus ka arhiivi direktor meid igasuguste reeglitega segamast. Istusime pikalt. Ka kolmapäeval, suletud uste taga. Materjal jooksis. Pildistamise eest enam raha ei küsitud.

Meid aitas põhjalik varajasem ettevalmistustöö, samuti väga aktiivne suhtlemine erinevate ametiisikutega, tugevad soovituskirjad ning pealetükkivus. Arhiivi teadusdirektor oli professionaalselt hea ja ettevaatlikult abivalmis. Võimalik, et hiljem on olukord muutunud. Otsustusvõimetu, ara ja mõjuvõimuta direktori asemel on tänaseks uus mees.

Võimalik, et meie Irkutskis töötamise nädalat ei saa siiski pidada tüüpiliseks. 2006. aasta 9. juuli, mil saabusime Irkutskisse, oli selle linna ajaloos must päev. Kakskümmend minutit enne meie Peterburist saabuva lennuki maandumist pidi maanduma Moskva-Irkutski lennuk (millele tellitud piletid me õnneks viimasel hetkel olime ümber vahetanud), kuid tormise ilma tõttu rammis lennuk maandumisel hoonet ja põles ära. Hukkus palju Irkutski haritlasi, ametnikke, ühiskonnategelasi. Irkutsk oli tollel nädalal šokis ja leinas.

1.2. Kiriku meetrikaraamatud

Kõige suurema andmemassiivi moodustavad luterliku kiriku meetrikaraamatud. Nende leidmine Irkutski arhiivist oli meeldivaks üllatuseks, sest arhivaaride arvates neil selliseid pole ning ega ma isegi oska seletada, miks ma neid muhameedlaste registrite lõpust üldse otsima hakkasin. Õnneks olid nii luterlaste ristimised, laulatamised kui ka matused kõik kenasti tallet.²

1863	17	25.04.63	28.04.63	Jaan	Grunthal	sa poeg		Est
1863	18	16.05.63	19.05.63	Jaan	Möller	sa poeg		
1863	19	06.07.63	10.07.63	Tõnu	Kesküll	sa		Est
1863	20	31.10.63	05.11.63	Marri	Heine	sa tütar		Est
1863	21	04.11.63	07.11.63	Eva	Pohl	sa tütar		
1863	27	27.11.63	30.11.63	Marie	Kalling	sa tütar		
1864	1	06.01.64	09.01.64	Carl	Karlsberg	lrbürg. Schildermaler	Irkutsk	Est
1864	5	06.03.64	09.03.64	Lisa	Bonmom	sa		Est
1864	7	15.04.64	18.04.64	Rudolph	Thomson	mag.pharm.Hofrat		Est
1864	9	24.05.64	31.05.64	Ado	Andrei	sa		Est
1864	14	13.11.64	17.11.64	Julius	Voigth von	verabschiedeter major		Lif
1865	11	13.08.65	16.08.65	Albert	Mertens	kub sekretär, aktsiisi		Lif
1866	7	13.06.67	16.06.67	Carl	Jung	sa		Lif
1868	9	05.04.68	11.04.68	Juhan	Luik	Ansiedler		Lif
1868	10	27.09.68	..	Alexander	Dieness	profisor	Kjahta	Est
1869	5	29.05.63	01.06.63	Marri	Põllu	sa		Lif
1869	6	22.03.67	25.03.67	Mihkel	Põllu	sa		Irkutsk
1870	2	20.04.70	27.04.70	Ans	Tojakas	asunik		Estlanc
1875	7	02.12.75	06.12.75	Julie	Kerber	sa lesk		Liv
1878	8	12.11.78	14.11.78	Nikolaus	Maak	proviisor	Irkutsk	Liv
1881	1	08.01.81	10.01.81	Johann	Mühlbach	endine sundasunik	Taitur k Talminschen volost	Est
1882	5	23.09.82	26.09.82	Helene	Vladimirova	bürgeri lesk		Lif
1883	5	..	..	Juri	Laksto (Laksberg)	sunnitööline	Kara	Lif
1884	1	16.03.84	18.03.84	Jahn	Ehrmann	väljasaadetu		Est
1884	11	29.12.84	02.01.85	Richard	Bendt	eramees		Lif
1887	6	24.08.87	..	Martz	Sone	deporteentud vbr.tööl	Nikolajevski rauavabrik	Est
1887	8	19.09.87	21.09.87	David Joska	Malmberg	apteegiomani proviiso	Nikolajevski rauavabrik	Est
1888	8	19.11.88	..	Heinrich	Rassavsky	deport kauupmehekomiss	Irkutsk	Est
1891	12	11.12.91	14.12.91	Carl	Kerber	tislermeister		Liv

Foto 2: Fragment Irkutski surnameetrika põhjal loomisel olevast admebaasist (andmebaas on toimetamata, lühendid avamata, osaliselt tõlkimata).

Meetrikaraamatute andmetest on koostamisel andmebaasid, aga see töö ei ole veel lõpetatud. Sisestatud andmed on korrastamata, toimetamata. Algmaterjal on üle antud ajalooarhiivile Tartus ning on kasutatav uurimissaalis.

1.3. Luterlik kogudus, pastorid

Kopeeritud materjalidest moodustavad suure osa Ida-Siberi Peavalitsuse³ ja Irkutski kubermangu Vanglainspektsiooni toimikud.⁴ Esimeses on tallet ka kõik luterlike pastorite elu, töö, palkade, sõitude, korterite, kuluhüvitiste, perekondade ja veel tuhande olmelise pisiasjaga seotud andmed. Normaalne uurija otsinuks neid luterliku kiriku arhiivist. Aga kuna 1879. aastal laastas Irkutskit kahepäevane hiigeltulekahju, milles hävis ka luterlik

² Государственный Архив Иркутской Области (=GAIO). 789-1-39, 789-1-40 (siin ja edaspidi näitab sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi viites esimene number fondi, teine nimistu ning kolmas säiliku numbrit).

³ GAIO. Fond 24.

⁴ GAIO. Fond 34.

kirik koos koguduse arhiiviga, arvati sellised materjalid hävinud olevat. Õnneks polnud pastor ainult koguduse õpetaja, vaid lisaks veel vanglavaimulik ja pastori tegevust käsitlevad detailsed materjalid on säilinud. 1845. a ministrite komitee korralduses on öeldud, et Irkutski pastor saab lisaulesande külastada Nertšinski piirkonda, kus asuvad peamised sunnitööle mõistetute kolooniad, kus teiste hulgas on ka luterlastest kurjategijaid.⁵ Arhiivinduslikult osutub tähtsaks see, et Irkutski pastor oli ka sõjaväevaimulik ning seetõttu annab just selle ametkonna materjalidest kokku koguda üsna esinduslik teabepakett koguduse tegevuse kohta.⁶ Olgu siinkohal toodud tabel, mis iseloomustab Ida-Siberi „kihelkonna“ mõõtmeid.

Tabel 1: Irkutski pastori ametisõit oma koguduses. 1862.⁷

Nr	Marsruut	Verstasid
1	Irkutsk – Aleksandrovski viinavabrik ja tagasi	143 ½
2	Irkutsk – Malta	79
3	Malta – Irkutski soolakeetmisvabrik – Malta	24
4	Malta – Tulunovski jaam	287
5	Tulunovski jaam – Nikolajevski rauatehas – Tulunovski	448
6	Tulunovski jaam – Nizhne-Udinsk	114 ½
7	Nizhne-Udinsk – Kansk	304
8	Kansk – Troitski soolakeetmistehas – Kansk	386
9	Kansk – Krasnojarsk	216 ½
10	Krasnojarsk – Jenisseisk	330 ¼
11	Jenisseisk – Prokopjevski kullatööndus – Jenisseisk	592
12	Jenisseisk – Rõbinski küla – Jenisseisk	404
13	Jenisseisk – Krasnojarsk	330 ¼
14	Krasnojarsk – Atšinsk	166 ½
15	Atšinsk – Minussinsk	385
16	Minussinsk – Šušenskoje – Minussinsk	114
17	Minussinsk – Verhne-Suetuk	83
18	Verhne-Suetuk – Nizhne-Bulanka	20
19	Nizhne-Bulanka – Verhne-Bulanka	10
20	Verhne-Bulankast sama teed tagasi Minussinskisse	113
21	Minussinsk – Lugavski tehas – Minussinsk	70
22	Minussinsk – Novoselovski küla – Minussinsk	390
23	Minussinsk – Karatuz jm – Minussinsk	180
24	Minussinsk – Atšinsk	385
25	Atšinsk – Krasnojarsk	166 ½
26	Krasnojarsk – Irkutsk	1001
	Kokku	6743 versta (!)

⁵ GAIO. 24-9-10 k 2028. L 19.

⁶ Vt: GAIO. 24-9-7K2028; 24-9-10k2028, 24-9-38K2030, 24-9-48K2032; 24-9-211k2041.

⁷ GAIO. 24-9-7K2028. L 33-34.

Kindlasti polnud see arv – 6743 versta mingi rekord. 1902. a ringsõidul läbis Irkutski pastor G.-V. Sibbul näiteks 8587 versta. Säilinud on andmed koguduse liikmete rahvusliku struktuuri ja arvukuse kohta.

1.4. Vangide maa: vangitoimikud

Lihtrahva poegadest on just vangid kõige detailsemalt kirjeldatud inimesed. Lisaks jutule pildid ka veel juures.⁸ Irkutski arhiivis moodustasid vangide ja vangivalvurite saatust käsitlevad toimikud harjumatult suure osa arhiivaalidest. Aga see oligi tolle paikkonna eripära. Tänaused põlised irkutskilased on nende linnapea sõnul kõik kurjategijate või vangivalvurite järeltulijad, tavaliselt ikka mõlemat. Irkutsk oli muide ainus Siberi linn, kus pole levinud ees- ja isanimega pöördumine – kasutatakse ainult perekonnanime.

1.4.1. Kuidas omad ära tunda?

Irkutski arhiivis on talletatud materjalid ka selliste eestlastest vangide kohta, kelle Siberisse (sh Ida-Siberisse) saatmise kohta Eesti arhiividest andmeid ei leia. Need on ühelt poolt Venemaal vangi pandud inimesed, teisalt karistuse käigus „ümber suunatud“ vangid. Kaduma läinud hinged on võimalik üles otsida, kuid see eeldab tohutut tööd. Abiks on kronoloogilised registrid. Tegime õnnetuseks katset 1864. aasta registriga, kus kahes raamatus 6214 poolaka vahel oli ka 11 eestlast (1863. a toimus Poola ülestõus).

Seda, kust keegi Siberisse saadetud, alati kirjas ei ole. Inimeste nimedki on kirjades nii muutunud, toimikus kirjas olevat nime ei tunne eestlased pahatihti ise ära. Nt aastatel 1876-77 oldi Irkutski kubermangu Verhnekariiski kullakaevandustes hädas Gustav Mihelsoni isiku tuvastamisega. Kas ta on eestlane? Ehkki Liivimaa kubermanguvalitsus leidis oma asjaajamisest ühe sellenimelise Tartu mehe, polnud sellest abi – too oli kirjade järgi nekrutiks antud, mitte sunnitööle saadetud ning pidanuks uuemate andmete kohaselt nagu hoopis Peterburi kubermangus elama. Aga miks ei võinud endine soldat oma elupäevi Siberis vangina lõpetada? 1887. a Siberist asumiselt pagenud kunagine Vändra talupoeg Johan Berting oli samaaegselt ka Kusta Pusner, Jaan Jürine ühtlasi veel Jüri Tiesfeldt. Kõigi „omade“ väljanõppimiseks tuleks lasta ennast kuudeks Siberisse saata.

1.4.2. Mart Lesta toimik

Olgu siinkohal näidiseks toodud ühe „1905. aasta mehe“, Mart Madise p Lesta toimik.⁹ Too vang kandis sama perekonnanime nagu kuulus Lääne-Siberi pastor ja temagi on pärit Tartumaalt. Ilmselt on kahe mehe puhul tegemist lähemalt või kaugemalt sugulastega.

Mart Lesta oli 27 aastat vana, pärit Tartumaalt, Tähtvere vallast. Seisuse poolest talupoeg ja ametilt tisler. Ta oli lõpetanud Tartu linna algkooli ja oli tegelikult linnamees. Ehkki Mart Lesta oli koolis käinud juba venekeelsete koolide ajal (lõpetanud Tartu Linna Algkooli), osanud ta vene keelt „vähel“. Vangi paneku ajal oli ta abielus. Naine Minna (neiuna Teder) oli 33 aastat vana. Poeg Friedrich oli neljane. Perekond elas Tartus, Peetri tänavas.

⁸ Vt nt: GAIO. 34-1-855, 34-1-6703; 34-1-11506; 34-1T4-32803; 34-1T7-3779; 34-1T8-177; 34-1T8-960; 34-1T8-1246.

⁹ GAIO. 34-1-11506.

Mees saadeti Siberisse 1905. aasta revolutsioonis osalemise eest. 30. novembrist kuni 3. detsembrini 1909 toimusid Ajutise sõjakohtu istungid, kus mees mõisteti kuueks aastaks sunnitööle. Aga selgub, et see oli tal juba teine karistus. Riia Ringkonnakohus oli 10. oktoobril 1907 ta juba ükskord süüdi mõistnud, ilmselt ikka selle 1905. aasta revolutsiooni sündmustes osalemise pärast. Lestat süüdistati selles, et ta oli osalenud valitsusvastases ühingus, mille käsutuses oli relvi, koosolekute ja miitingute korraldamises, kuritegeliku sisuga brošüüride ja üleskutsete levitamises ning rahakogumise ja mõisatele röövellike kallaletungide korraldamises. Kuriteo aeg oli olnud 1905. aasta teine pool. Karistuse kandmise aja alguseks loeti 4. veebruarit 1908. Senine kinniistumine oli ilmselt lihtsalt „ettevalmistusperiood“.

Vanglas tehtud isikukirjeldus ütleb, et vang oli tugeva kehaehitusega, pikkust 2 arssinat ja 5 $\frac{3}{4}$ verssokit. Silmad hallid, näonahk „normaalne“. Juuksed, habe ja vuntsid tumeruuged. Eritunnuseks oli vasakul kuklas 2,5 cm pikkune arm. Ka sõrmel oli arm. „Hõimult“ oli mees eestlane. Raha ja väärtasju mehel vanglas kaasas polnud, käitumine olnud hea. Foto oli tehtud vangistamise ajast – 18. detsembrist, isikukirjeldus järgmise aasta 20. jaanuarist.

Sunnitööle saadetud mehe edasisest saatusest saame teada, et 1911. a juunis saadeti mees Eestimaa kubermangust Riia sunnitöövanglasse. Sealt saadeti ta Irkutskisse sealse kubermanguvalitsuse vangla osakonna käsutusse. Teel oli mees vangiraudadeta, arstlik komisjon märkis, et vajadusel võib meest jalgsi-etapile saata küll. Toimikus oli lahter, kuhu tuli märkida, kas vang vajab „erilist valvsust“. Lesta kohta märgiti, et „vajab nagu sunnitööline“.

Sedavõrd kuivõrd 1905. aasta oma hirmudega kaugemale jäi, pehmentati ka ajutiste sõjakohtute langetatud karistusi. Mõned said teada, et Romanovite dünastia 300. aastapäeva puhul on välja kuulutatud amnestia. Mõned seda kuulda ei saanud, aga nendegi saatust on mõneti kergendatud: 1913. a juunis viidi Mart Lesta väljasaadetud sunnitööliste kategooriast üle sundasunikuks.

Toimikutes leidub ka vangide saatusega seotud kirjavahetust. Mõnel juhul on vangide saatusega tegelenud nende omaksed. Aga mõnikord pole nende saatuse vastu keegi huvi tundnud. Kõige enam on vangide ja sundasunike elukoha ja elu ehk surma väljaselgitamisega ikka ja jälle tegelenud kirik. Nii on Irkutski diviisipastor Sibul saatnud 1913. a septembris kirja Irkutski vanglainspektorile. Kirjas palus Sibul seoses Mart Lesta abielulahutusprotsessiga endale teada anda, mis asjaosalisest on saanud ja kus ta asub. Varem oli Moskva konsistooriumile teatatud, et ta saadeti Irkutskisse.¹⁰ Vanglaametniku vastusest selgub, et alates 4. augustist 1913 on Lesta uueks elukohaks Markovski vald Irkutski kubermangu Kirenski maakonnas.¹¹

1.4.3. Alfred Kulli toimik

Alfred Kullil oli mõnes mõttes rohkem õnne. Temast ei tahtnud keegi ennast lahutada, aga selle eest oli tal Valgas tubli ema, kes poja saatusest vägagi hoolis.

Sundasuniku ema, Miina Juhani t Kull, elas Valgas, Aia tänav 17 omas majas. 13. märtsil 1913 (saabunud 27. märts 1913) saatis ta Irkutski kubernerile palvekirja, milles seletas

¹⁰ GAIO. 34-1-11506. L 5.

¹¹ GAIO. 34-1-11506. L 6.

järgmist: *Tallinna Sõjaväe ringkonnakohus mõistis minu poja, Alfred Markuse p Kulli 1908. poliitilistes asjades süüdi ja saatis 4 aastaks sunnitööle.* Armastav ema oli kuulnud, et tsaari manifestiga (21. veebruarist 1913) oli Romanovite dünastia 300. aastapäeva puhul poliitvangidele amnestia kuulutatud ja nüüd võis nad koju tagasi lubada. Sellest lähtudes paluski ema kõige alandlikumalt ka oma poja kohta langetatud otsus uuesti läbi vaadata ja mitte jätta tema palvet tähelepanuta.¹²

22 aastane mees oli 2 arssinat ja 2 verssokit pikk, heleruugete juustega. Silmad hallid. Habeme ja vuntside värvust ei teatud, sest need oli karistuslune alati korralikult maha raseerinud. Näonahk oli roosakas, aga päevitunu-poolne. Eritunnuseks oli vana arm alahuule all ja teine kuklal. Nii isikukirjeldus kui foto olid koostatud 26. juunil 1908. Sõrmejäljed olid aga hoiul Tallinna kubermanguvanglas.¹³

Jaan Laud

Voitka

Jaan Kurrik

Amalie Mahlapuu

Jaan Riismann

¹² GAIO. 34-1-855. L 1.

¹³ GAIO. 34-1-855. L 3-3p.

Jüri Puhvel

Fotod 3-8: Juhuslik valik eestlastest sunnitöölisi Siberis.

Kirjade järgi oli Alfred Kull Valga linna väikekodanik, vallaline luterlane. Enne kohut töötas aednikuna, oli kirjaoskaja, aga ühtegi käsitööala ei valdavalt. Küll aga oskavat lisaks emakeelele ka vene keelt.

Ajutine sõjakohus Tallinnas oli tuvastanud, et noormees osales ühingus, õppimaks tundma Venemaa seadusliku riigikorra vägivaldse muutmise võimlusi, kusjuures ühingul olid lõhkevahendid ja relvaladu. Kõige selle eest mõisteti talle neli aastat sunnitööd. Kuriteo toimepanemise aeg oli 1907. aasta ja karistuse kandmine algas 5. mail 1908. Varasemaid karistusi Kullil polnud.¹⁴

Toimikusse köidetud Alfred Markuse poeg Kulli vangikaardilt saame teada, et ta on vallaline meesterahvas, kes on Eestimaa kubermangust poliitilistel põhjustel sunnitööle mõistatud ja Orjoli kubermanguvalitsuse käsutusse saadetud. Ühtlasi selgub toimikust, et karistusajad ning sunnitöö või sundasumise kohad võisid muutuda – Orjolist on ta 9. augustil 1908 edasi sokutatud „igaveseks ajaks asumisele Irkutski kubermangu“.¹⁵

Mehel oli kaasas 2 rbl ja 98 kopikat isiklikku raha, mingeid väärtasju ei olnud. Tema käitumine oli hea ja mingeid märkusi ei olnud. Eraldi on lisatud õiend sundasuniku riietuse kohta.

Toimikust selgub, et Kull oli Irkutski kubermangus täiesti olemas. Tema elukohaks oli „üle Katšugi postkontori, Irkutski kubermangu, Verholepski maakonda, Birjulka külla“. Viimane oli ilmselt valla keskus – sundasumise koht oli „Birgolmi vallas“.

¹⁴ GAIO. 34-1-855. L 3-3p.

¹⁵ GAIO. 34-1-855. L 2.

Ema kirjaga on asjaajamine käivitunud ja algas kirjavahetus erinevate asjasse puutuvate instantsidega. Loomulikult teavitati palvekirjast esmalt Liivimaa võime, ka Valga politsei-valitsust.¹⁶

Foto 9. Alfred Kull (foto vangitoimikust: GAIO. 34-1-855. L 3p).

Toimikus on veel hulk igasuguseid põnevaid õiendeid. Lisaks ema taotlusele on ka sundasunik ise oma amnesteerimist taotlenud. Erinevad institutsioonid, kaasa arvatud Birgolmi ispravnik, teatavad et poliitiline väljasaadetu Kull, arvel 22. detsembrist 1911, *käitub korralikult, tegevusi ei ole, vallaline, majapidamist pole, etteheiteid ega vastulauset vabastamisele ei ole.*¹⁷ Juba näib, et mehe saatus on lootusrikas. Ent mõneti ootamatult loeme Valga politseivalitsusele (emale teada-andmiseks) saadetud kirjast, et tema poja vabastamise palvet ei saa täita, *kuna ta pole kohtu poolt määratud nelja aastat asumisel ära olnud.*¹⁸ Ei aidanud miski – 1916. a ootas ikka veel amnesteerimisele lootvat eestlasest sundasunikku jõuluüllatus: kroonupalat kirjutas „Virjulski“ valla sundasuniku Alfred Markuse p Kulli vallakogukonna nõusolekut küsimata sama küla „talupojaks endistest väljasaadetutest“ ilma õigusega Siberist lahkuda.¹⁹

1.4.4. Veel vangitoimikutest

Selliseid toimikuid on Irkutski arhiivis väga palju. Lisaks pagemise toimikuid (nt G. Tromberg põgenes 1895 Irkutskist kodumaale). On Siberis uue ja karmima kohtuotsuse teeninute toimikuid. On Venemaal süüdi mõistetud eesti kolonistide toimikuid (millegipärast on uustulnukatest vangide osakaal kõikjal ebaproportsionaalselt suur).

¹⁶ GAIO. 34-1-855. L 2. Sekka on toimikus ka täiesti asjassepuutumatu järelepärimine kellegi tundmatu venelase kohta (seda ikka juhtus ja ju siis kuskilt teisest toimikust on midagi olulist puudu!)

¹⁷ GAIO. 34-1-855. L 9.

¹⁸ GAIO. 34-1-855. L 11.

¹⁹ GAIO. 34-1-855. L 12.

Irkutski arhiivi allikmaterjalidest sobib siinkohal näiteks Aleksander Räime lugu. 1912. aastal on ahelates Irkutski oblasti Aleksandrovski kesk-sunnitöövanglasse toodud 18-aastane, lõpetamata külakooliharidusega Tobolski kubermangu Tjukalinski maakonna Pokrovski valla ja Aleksandrovski küla õigeusklik eestlasest talupoeg Aleksandr Andrei p Reim (Räim). Mees oli sunnitööle mõistetud selle eest, et oli oma uues elukohas koos oma kaaslase, Jaan Juhani poeg Saimiga, ühele mehele nii rängalt peksa andnud, et see hinge heitis.²⁰

Foto 10: Aleksander Räim Irkutski oblasti sunnitöövanglas (GAIO. 34-1-6703).

1.5. Ülem-Suetuk ja Ülem-Bulanka

Irkutski arhiivi üheks omapäraks on see, et siinsed materjalid ei käsitle mitte ainult Irkutski kubermangu, vaid ka Jenissei kubermangu (hilisem Krasnojarski krai) eestlaste ajalugu. Asi on selles, et Irkutsk oli Ida-Siberi Peavalitsuse või Ida-Siberi kindralkubeneri asukoht. Nii on siin rohkesti andmeid nt Jenissei kubermangu luterlike kolooniate ja nende asunike kohta. Ilma Irkutski arhiivi toeta jääb Jenissei kubermangu eesti külade ajalugu lünklikuks.

1.6. Eestlastest kullaotsijate saatust

on üheks teemaks, mis alles ootab uurijaid. Olgu siinkohal näiteks väike tabel endiste vangide adapteerumisest Jenissei kubermangu Minussinski maakonna luterlikes kolooniates.

²⁰ GAIO. 34-1-6703.

Tabel 2: Minussinski luterliku koloonia elanikkonna dünaamika 1861-1864²¹

Küla	Saabus kokku isikuid	Sh				Jäi külasse	
		Pere-kondi	Mehi	Naisi-neide	Lapsi	Arv	%
Ülem Suetuk	212	16	169	30	13	16	7,5
Alam Bulanka	185	31	146	10	29	31	16,8
Ülem Bulanka	171	54	103	18	50	54	31,6
Kokku	568	101	418	58	92	101	17,8

Nagu tabelist näeme, jäi Ülem-Suetukki, tuntumasse eestlastest sundkolonistide külla, pidama vaid 7,5% sinna saadetud inimestest. Peamiseks põhjuseks võis olla pruudinälg, mis kahjustas küla jätkusuutlikkust.

Valdav osa jooksikuteist töötas „Metsiku ida“ kullaväljadel. Võimud pigem soosisid meeste kullaleiukohtadesse minekut või pigistasid „silma kinni“. Ida-Siberi kindralkuberner arvas 1868. a, et sundasunik, kes on toodud Siberisse ilma vahenditeta, isegi kui ta püüab hakata korralikuks põlluharijaks, ei saa seda teha, sest tema teel seisavad ületamatud tõkked. Ega põlluharimiseks vaba maad ehedal kujul ju pole – see tuleb metsa alt üles harida. Aga ilma vastavate tööriistadeta ei saa seda teha!

Nt Ülem-Suetukki saadetud sundasunistest lahkusid sealt 1860. aastatel enam kui 90% kulda otsima. Anglo-ameerika kirjanduses tuntud kullaotsijate analoogid on kirjas ka eestlaste kohta, aga seni vaid Venemaa arhiivide riulitel.

Eestlastest kullaotsijad teenisid suvega varandusi. Sügisel pidutsesid ja laaberdasid, jõid endid surnuks või tapsid kakluses mõne saatusekaaslase, hääbusid haigustes ja kustusid tõbedes.

1.7. Väljaselgitustöö tulevikuks: baltisakslased ja Tartu Ülikooli vilistlased Ida-Siberis

Vaadates läbi Irkutski Oblasti Riikliku Arhiivi nimistuid pildistasime „igaks juhuks“ maha ka lehekülgi, kus esinesid Eesti ajalooa seotud ja tuttavatena tunduvad nimed. Kulutasime sellele tööle minimaalselt aega – tegemist ei olnud ekspeditsiooni peaesmärgiga. Toimikuid välja ei tellinud (meie kohaloleku aja jooksul poleks me neid ka kätte saanud). Järgnevalt, juba Tartus, võrdlesime neid nimesid teatmike ning kirjandusega ning jätsime kõrvale mõned nimed, kelle seotust Eesti alaga ei õnnestunud tuvastada.

Midagi sarnast juhtus ka kiriku meetrikaraamatutega – nende kannete hilisemal läbivaatamisel jäid silma mitmed Eestist pärit baltisakslaste ja Tartu Ülikooli vilistlastes suhtlemisringid.

²¹ GAIO. 24-9-10k2028 L69. Vt ka Veem, KM, L 25 p.

1.7.1. Meetrikaraamatud

Üheks huvitavaks inimnäolise ajaloo allikaks on kiriku meetrikaraamatud. Muud allikad on häbematuult meeste kesksed, aga meetrikaraamatutes esinevad ka nende naised ja lapsed. Kuna pildistasime maha kõik luterlikud kirikuraamatud, kopeerisime seeläbi ka baltisakslaste andmed. Irkutski meetrikates käib läbi, eriti vaderitena, kogu kohalik eliit, kindralkubermanguvalitsuse ametnikud, kohalikud apteekrid, kellaspad, tollidirektor, ohvitserid, õuenõunikud, veterinaarid, kaupmehed, kooliõpetajad jt.

Järgnevalt lehitseme Irkutski 1850. aastate lõpu ja 1860. aastate alguse meetrikaraamatuid. Nagu selgub, oli tollal Irkutskisse kogunenud väike, kuid üksteisega tihedasti läbi käiv Eestimaaga seotud haritud inimeste seltskond. Neist tuntuim ja tunnustatuim oli nähtavasti Tartu Ülikoolis filoloogiat ja meditsiini õppinud mees, Irkutski kroonuhaigla peaarst **Heinrich Friedrich Wilhelm August Weyrich** (1828-63). Ta oli meditsiinidoktor, osales laevaarstina admiral J. V. Putjatini ümberilmareisil. Seejärel teenis Irkutski sõjaväehospidali ülemarsti ja Ida-Siberi vägede staabi arstina.²² Erinevad meetrika sissekannetes, kus mees on kirjas kas siis lapsevanemana või vaderina, peegeldub tema karjääririda. 1858. aastal oli ta õuenõuniku²³ auastmes, 1859. on tema ametinimetuseks kirjutatud „korpusearst“.²⁴ 1860 juba kolleegiuminõuniku²⁵ auastmes.²⁶ Tema naine oli Auguste Amalie (neiuna Zabell). Vanemate auväärselt positsioonist tollases Irkutski ühiskonnas annab tunnistust asjaolu, et 1858. aastal, mil Weyrichite perekonda sündis poeg Nicolai Carl Friederich, oli tema vaderiks kindralkuberner krahv Muravjov-Amurski isiklikult.²⁷ Aga ka teised Weyrichite laste vaderid olid lugupeetud inimesed: meditsiiniinspektor Carl Kiehnast, proua Gööck, praostihärra Weyrich ja tema proua Dorothea Weyrich, proua Amalie Zabell, doktor Schnee jt.

Meditsiinidoktor **Carl Friedrich Wilhelm Kienast** (1819-1869) oli olnud sõjaväearst mitmel pool Venemaal, siis Irkutski meditsiiniinspektor. Hiljem jõudis ta töötada veel Tartus ja Saraatovis ning teenis välja tõelise riiginõuniku auastme. Irkutski seltskonnas esines ta koos oma abikaasaga, kes neiu põlves kandis perekonnanime Krüger.²⁸ Võib-olla olid Weyrich ja Kienasti ka varem tuttavad. Selliseks oletuseks annab õhkõrna aluse asjaolu, et Kienastiga täpselt samal ajal on oma paberid ülikooli sisse andnud teine Weyrich, Friedrich, hilisem Võru linnaapea.²⁹

Ülemõpetaja ja titulaarnõunik **Theodor Gööck** ja tema naine Amalie Bertha Caroline, neiuna Pilatzkyolid mõlemad pärit Eestist, mees Rakverest, naine Viljandist.³⁰ Suure tõenäosusega oli see sama Theodor Göök (*1835), kes oli õppinud Tartu Ülikoolis

²² Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat (=AA). 358:56. (esimene number näitab lehekülge, kooloniga eraldatud osa aga matriklinumbri kaht viimast numbrit, mille järgi kanded leheküljel on ka järjestatud).

²³ Tsiviilteenistuse auaste, vastas alampolkovniku auastmele armees.

²⁴ GAIO. 789-1-40. L 5.

²⁵ Tsiviilteenistuse auaste, vastas polkovniku auastmele armees.

²⁶ GAIO. 789-1-40. L 5p.

²⁷ GAIO. 789-1-40. L 5.

²⁸ GAIO. 789-1-40. L 5. Kummalisel kombel esitatakse meetrikas proua Kienasti endine perekonnanimi, ent eesnimi on maha vaikitud.

²⁹ AA. 283:64.

³⁰ GAIO. 789-1-40. L 4.

farmaatsiat, töötanud proviisorina Stavropolis,³¹ aga sinna vahele mahub ka tema mujal dokumentides mainimata Irkutski periood.

Meetrikaraamatutes kajastuvatest suhtlemisringidest võiks pikalt kirjutada, ent kuna allikas ise on koopiana olemas Eesti Ajalooarhiivile üleantud digitaalkoopiate kogus, saab iga uurija ise selliseid lugusid koostada.

1.7.2. Kõrged riigiametnikud

Teiste seast tõusevad esile **kindralkubernerid ja kubernerid**. Nende nimesid esines toimikutes massiliselt, sest nende ümber keerles kogu kohalik asjaajamine (kirjutasime välja vaid väikese osa). Materjal on massiline, ent kajastab rohkem kubermangu elu ja arenguid kui nimetatud meeste isiklikku elu ja saatust.

Karl Filipp von Frauendorf, kindralmajor. Ta on elanud Eestimaa kubermangus ja abielunud 1743. a Erra mõisas Margarete Elisabet von Wrangeliga. 1757. aastast teenis ta Siberis, 1764. aastast kuni oma surmani 1767 oli Irkutski kuberner.³²

Ivan Varfolomejevitš Jakobi (1726-1803), kindralporutšik, Irkutski kuberner, on märgitud Balti aadlikuks, ent Tartu Ülikooli raamatukogus läbivaadatud teatmikest ma sellele kinnitust ei leidnud.

Nikolai von Ditmar (1820-1894), kindralleitnant, oli Tagabaikali sõja- ja tsiviilkuberner ning Tagabaikali kasaka-hetman.³³ Memuaarkirjanduses süüdistati kuberner Ditmarit mitmetes pattudes, sealhulgas väga otseselt ka riigivara varguses.³⁴

1.7.3. Teadlased ja ametnikud

Esinevad terved ametnike dünastiad. Heaks näiteks on von Cubed. Liivima haldusajaloost on meile tuntud Saaremaa rüütelkonda kuulunud tsiviilkuberner L. von Cube märkimisväärselt edukas tegevus. Sama perekonna nooremad liikmed on teinud karjääri Siberis.

Leonti Karl von Kube, tõeline riiginõunik, Tagabaikali asekuberner. Kodumaal oli tema nimi Ludwig Wilhelm Julius Adam von Cube (1845-1906). Samast perekonnast esineb nimistutes Erwin Heinrich von Cube (*1874) nimi. Tema oli rahandusministeeriumi esindaja Irkutskis. Üks tema poegadest on 1912. a sündinud Tšitaas. E.H v Cube ise oli riiginõunik ja töötas justiitsministeeriumi liinis.³⁵ Samasse perekonda kuuluvate inimeste nimesid kohtasime Krasnojarski ja Vladivostoki arhiivide nimistutes.

Adolf Teodor Kupffer (1799-1865). Ida-Siberi peavalitsuse arhiivifondi nimistutes esines 1843. a all (reisiload) Adolf Kupfferi nimi. Ta oli õppinud 1815-16 Tartu Ülikoolis ja hiljem Berliinis mineraloogiat. Aastast 1828 oli ta Peterburi TA liige mineraloogia, 1841.

³¹ AA. 514:51.

³² **И. Г. Андреев**. Описание средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998.
Internetiversioon: [<http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/Andreev/pred.htm>]
(8.04.2009).

³³ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften Teil: Oesel 1935. Herausgegeben vom Oeselschen Gemeinnützigen Verbands. 1935. S. 103. (=GH. Oesel).

³⁴ Записки сенатора Н. П. Синельникова // Исторический вестник, 1895. № 6. С. 799.

³⁵ GH. Oesel. S. 93, 95.

aastast ka füüsika alal.³⁶ Reisis 1843. aastal reisis Siberis, inspekteerides sealseid meteoroloogia ja maa magnetismi mõõtmisjaamu.

Alexander Theodor von Middendorffi (1815–94) nimi kordub 1840. aastatel. Teatmikest ja kirjandusest teame, et tema Siberi-ekspeditsiooni peetakse kõige tähtsamaks Vene impeeriumi sisealade uurimise ekspeditsiooniks 19. sajandil.³⁷ Akadeemik Middendorff ise põlvnes segaabielust (ema, neiuna Sofia Johannsohn oli eestlanna, kodune suhtlemiskeel eesti keel). Ekspeditsiooni koosseisus osales preparaatorina eestlane Mihkel Fuhrmann. Mainitakse Middendorffi retke Hiina piirile.

Mihkel Fuhrmanni nimi esineb 1840. aastate toimikutes. Ta tegi 1845-47. a vahemikus iseseisvalt mitmel pool Siberis meteoroloogilisi vaatlusi.³⁸

J. I. Stubbendorf oli Irkutskis arst, seejärel teenis eriülesannetes ametnikuna, kelle ülesandeks oli kindralkubernerite tema sõitudel saata või tema ülesandel krai erinevates piirkondades kubernerite eriülesandeid täita. 1851. a tõusis ta vastloodud Jakuutia kubermangu tsiviilkuberneriks. Kuni 1850. aastate alguseni saatis Stubbendorfi tema sõitudel Siberis Mihkel Fuhrmann.³⁹

Georg Gerstfeldti nimi esineb Ida-Siberi peavalitsuse ja kubermanguvalitsuse arhiivifondi nimistutes, koosseisutabelites. Teatmikud: õppis Tartus loodusteadusi ning jätkas õpinguid ka Berliinis, Pariisis ja Viinis. Teenis Ida-Siberi kindralkubernerite eriülesannetes ametnikuna ja osales ekspeditsioonidel Amuuri suudmesse ning Ajani. 1856. aastal, 29-aastase mehena, läks erru ning naasis Baltikumi ja töötas Riia gümnaasiumis ülemõpetajana.⁴⁰

Karl Johan Maximowicz (1827-1891). Nimi kindralkubermanguvalitsuse nimistutes. Teatmikud: Maximowicz oli üheks Bunge õpilastest, keda teadlaseta viis Siberi ja Kaug-Ida radadele. Ta lõpetas Tartu Ülikooli 1850. aastal ning töötas seejärel kaks aastat botaanikaia abidirektorina. Tema edukad ekspeditsioonid Amuurimaale, Ussuurimaale, aga ka Jaapanisse, Hiinasse ja Mandžuuriasse (1853-57 ja 1859-64) ja nende põhjal kirjutatud suurtööd tegid temast tunnustatud süstemaatiku-floristi, Peterburi TA akadeemiku.⁴¹

Ludwig Schwarz (1822 Danzig – 1894 Tartu). Nimi esineb nimistutes 1840.-1860. aastateni (reisiload jms). Teatmikud: astronoom. Schwarz võitis 1850-60. aastatel tähelepanu Ida-Siberi uurijana. 1841-46 oli õppinud ta Tartu Ülikoolis matemaatikat ja majandust, omandas 1849. a kandidaadikraadi. Oli Tartu tähetorni inspektor. 1849. a siirdus ta esimest korda uurimisretkele Baikali taha. Aastatel 1854-62 oli ta astronoomina Vene Geograafiaseltsi teenistuses Ida-Siberis. Tema juhtimisel toimus astronoomilis-topograafiline ekspeditsioon ja koostati üks esimesi ja oma aja kohta korralik Ida-Siberi

³⁶ **Katri Raik, Erki Tammiksaar.** 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartu ülikooli kasvandike ja õppejõudude nimed maailmakaardil. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 301.

³⁷ DBBL, S. 521.

³⁸ **Н.Г. Сухова, Э. Таммiksaар.** Александр Федорович Миддендорф. С 49.

³⁹ Samas. Lk 101, 136.

⁴⁰ AA. 352:77.

⁴¹ Tartu Ülikooli ajalugu. II. 1798-1918. Koostanud Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk 188.

kaart. Seejärel, 1872-74, oli ta astronoomiaprofessor ja Tartu tähetorni direktor, 1874-75. a aga viibis jälle teaduslikul otstarbel Siberis. Tõeline riiginõunik.⁴²

Carl Neumann⁴³ (1839-1887). Nimi esineb korduvalt Ida-Siberi kindralkubermanguvalitsuse nimistutes. Teatmikud: töötas Ida-Siberi kindralkubermanguvalitsuse ametnikuna. Ta õppis Tartu Ülikoolis füüsikat ja meditsiini. 1850. a oli ta saadetud Pekingisse observatooriumi juhatajaks. 1862. a asus ta Irkutskisse, kus töötas apteekrina ja ühtlasi gümnaasiumi õpetajana. Ühtlasi oli Vene Geograafiaseltsi Irkutski osakonna sekretär. Maydelli Kamtšatka ekspeditsioonil osales ta juba etnoloogina. Tema tegevuse põhjalikum uurija tuvastab suure tõenäolisusega tema aktiivse töö Vene luure heaks (nimi esineb nimistutes omaaegsete salajaste materjalide hulgas).

Gerhardt Gustav Ludwig von Maydell (1835-1894). Nimi esineb väga arvukalt kubermanguvalitsuse nimistutes. Teatmikud: Maydell sündis Tartus, suurtükiväe eruportšiku peres. Õppis Tallinna Toomkoolis ja lõpetas Tartu Ülikooli ajaloo keeleteaduskonna. 1859. aastal siirdus Irkutskisse, seal sai ta kindralkubermanguvalitsuse eriülesannetega ametnikuks. Ühendas endas nii teadlast kui ametnikku, oli samas ringkonna ispravnik, siis aga teenis Jakutski statistikakomitees. Reisis Irkutski kubermanguvalitsuse ja Vene Geograafiaseltsi toetusel Kirde-Siberis, määrates kavandatava Ameerika-Vene telegraafiliini asukohta ja tegi samal ajal loodusteaduslikke vaatlusi. 1868-1870 juhtis ta uurimiskspeditsiooni Tšukotkas.⁴⁴ Pärast ekspeditsiooni töötas Maydell Irkutski prokurörina ja Baikalitaguste koolide inspektorina Tšitaas. 1883 pöördus Eestisse, Tallinna, kus oli Toomkooli kuraator. Oma 59 eluaastast viibis ta 24 aastat Siberis.⁴⁵ See oli põhiosa tema täiskasvanu e töömehe-elust. 1876 nimetati tema auks Jaapani meres, Peeter Suure lahes asuv neem.⁴⁶

Peter Ludwig von Helmersen (1838-1877). Lähtudes inimlikust uudishimust on tagantjärele eriti kahju, et me Irkutski arhiivis töötades ei tellinud välja P. von Helmerseni tegevusega seotud materjale. Hilisema tausta-uuringu kohaselt oli tegemist silmapaistva teadlase ning vähemalt sama silmapaistva sõjaväeluure ohvitseriga.

Helmersen oli pärit väarikast perekonnast – tema kindralleitnadist isa, kadetikooli ülem, oli sündinud Tartumaal, Kammeri mõisas ning oli kuulsa Gregor von Helmerseni vanem vend. Ka Peter Ludwig von Helmerseni noorem vend, tõeline riiginõunik **Ludwig von Helmersen** (1843-1904), kes õppis Tartu Ülikoolis mineraloogiat, majandust ja poliitikat, on kuni 1878. aastani töötanud Ida-Siberi kubermanguvalitsuses Irkutskis.⁴⁷ Hiljem on ta olnud Balti raudtee direktor.

⁴² AA. 310:34. Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk 212.

⁴³ Venekeelsetes dokumentides: Karl Neiman.

⁴⁴ Kirjutas sellest: G. fon Maidel. "Putešestvije po soevero-vostotšnoi tšasti Jakutskoi oblasti v 1868-1870 gg".

⁴⁵ AA. 458:69; Д.А. Ширин. Экспедиционная деятельность академии наук на северо-востоке Азии 1861 – 1917 гг. Новосибирск: ВО Наука, 1993. С. 9. DBBL. S. 495. Т.Н. Оглезнева. Русское Географическое Общество: Изучение народов северо-востока Азии 1845-1917 гг. Новосибирск: ВО Наука, 1994.

⁴⁶ AA. 458:69. **Katri Raik, Erki Tammiksaar**. 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartu ülikooli kasvandike ja õppejõudude nimed maailmakaardil. // Ajalooline Ajakiri. 2002. 1/2 (116/117). Lk 301.

⁴⁷ AA. 585:79.

Peter von Helmersen ise oli vene kindralstaabi polkovnik, teatmekirjanduse andmeil aga Amuurimaa ja Ussuurimaa uurija. Teadustegevus oli mõnikord nähtavasti luuretegevuse kattevarjuks. Teadusloolased on uurinud Helmerseni ja Prževalski materjale, mida säilitatakse Vene Geograafiaseltsi arhiivis Peterburis, kuid samade meeste samade ekspeditsioonide aruanded Venemaa Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis (РГВИА), on seni teaduskäibest kõrvale jäänud.⁴⁸ Ida-Siberi kindralkubeneri ja Vene Geograafiaseltsi (konkreetselt admiral Lütke) kirjavahetus Helmerseni missioonist kannab märget „Salajane“.

Eduard Stelling (1850-1922). Nimi korduvalt kindralkubeneri fondi nimistutes. Tetmikud: õppis TÜs 1869-74 õigusteadust ja füüsikat. Kandidaat. 1886 aastast *magneetilis-meteoroloogilise* jaama direktor Irkutskis.⁴⁹

Richard Maacki (1825-1886) nime sisaldavaid toimikuid me Irkutski arhiivis välja ei tellinud, aga vaatasin mahapildistatud luterlikke meetrikaraamatuid – seal joonistub välja väga ilmekas pilt Richard Maacki elust, tema suhtlemisringidest. Näiteks 8. jaanuaril 1867 on Irkutski gümnaasiumi direktori Richard Maacki ja tema naise Sophie peresse sündinud tütar, kes sai ema auks samuti nimeks Sophie. Üheks vaderiks on tõeline riiginõunik meditsiinidoktor Julius Holtermann.⁵⁰

Teatmekirjandus: Maack oli tuntud loodusteadlane, Siberi ja Kaug-Ida uurija ning pedagoog. Sündis Kuressaares. Lõpetas Peterburi Ülikooli. Seejärel õpetaja, Irkutski kubermangu koolide direktor, siis Ida-Siberi koolide peadirektor ning Venemaa Rahvahariduse ministeeriumi nõukogu liige. Samas on jätnud tugeva jälje teadusajalukku Siberi taimestiku uurijana. Ent nagu tollased laia profiiliga teadlased ikka, uuris tulemuslikult ka geoloogiat, rahvastikulugu, kirjeldas pruunsõe jt maavarade leiukohti. Viis läbi mitu kaalukat teadusekspeditsiooni Viljui piirkonda, Amuurimaale, Ussuuri jõe äärde.

1.7.4. Veel Tartu Ülikooli vilistlastest Ida-Siberis

Irkutski arhiivi nimistuid ja registreid lugedes tekkis vahetevahel tunne, et tegemist on Poola arhiivi filiaaliga. Eriti käib see 1860. aastate kohta, mil Ida-Siberi ujutati üle poolakatest sunnitöölise ja sundasunikega.

Lähemal vaatlusel näeme nende seas mõnd Tartu Ülikooli ajaloos esiletoodud suurt nime. Üheks neist oli Poola suurimaks loodusteadlaseks nimetatud **Benedykt Dybowski** (1833-1930).

Vaatasin, juba Irkutskist naasmise järel, raamatukogus tema kohta täiendavat teavet ja sain teada järgmist: Dybowski õppis 1853-57 Tartu Ülikoolis meditsiini ja loodusteadusi, kirjutas monograafia Liivimaa kaladest ja kaitses 1862. a Tartus doktoriväitekirja. 1863. a ta arreteeriti ja mõisteti Poola ülestõus osalemise eest surma. Surmanuhtlus asendati 12-aastase sunnitööga Baikali taga, kus tal tuli Ingoda jõe ääres palgiparvesid koostada. Selle kõrvalt suutis ta uurida sealset faunat ja Baikali looduslikke tingimusi.⁵¹ Vähem kui kolme aastaga jõudis ta kirjeldada 27 kalaliiki, kellest 23 olid teadusele uued. Nende hulgas ka

⁴⁸ Vt: Д. С. ван дер Ойе. Неизвестный Пржевальский. // Ариаварта. 1997. № 1. С. 208.

⁴⁹ AA. 629:71.

⁵⁰ GAIO. 789-1-40. L 12p.

⁵¹ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk 383.

hiljuti Eesti vetesse jõudnud kala, keda meil nimetatakse kaugida unimudilaks.⁵² Kindralkuberner Muravjov-Amurski vabastas teadlase sunnitööst ning tegi talle ettepaneku asuda tööle arstina. Ühtlasi lubati Dybowkil tegeleda ka teadusliku uurimistööga ja osaleda teadusekspeditsioonidel Amuurimaale ja Primorje oblastisse. Lõpuks koguni ise ekspeditsioone juhtida. Pärast sundasumiselt vabanemist lükkas Dybowski tagasi ettepaneku hakata Tomski Ülikooli professoriks ja avaldas soovi töötada arstina Kamtšatkal. Koheselt järgnes tema tahtele vastav määramine ning juba Peterburgi jõudnud teadlane ja mässumees alustas taas teed itta. Dybowski oli neli aastat Petropavloskis Kamtšatkal kreisiarst, tehes selle kõrval viljakalt teadustööd, kogus ja uuris linde, imetajaid, kalu, vähilisi, molluskeid ja erinevaid ämblikke. Need tööd tõid õpetlasele maailmakuulsuse. Hiljem sai temast Krakowi ülikooli dotsent ja aastast 1882 Lvovi Ülikooli professor.⁵³ Dybowski nimi on jäädvustatud mitmete varem tundmatute fauna esindajate nimedes (Ohhoota meres elav безногий опистоцентр *Opistocentrus dybowskii* ja короткоперая песчанка *Hypoptychus dybowskii*).

Irkutski arhiivi nimistutest käis läbi ka tema ametikaaslase ning hea sõbra **Aleksander Czekanovski** (1833-76) nimi. See mees oli 1855-57 Tartus arstiteadust ja mineraloogiat õppinud. Temagi saadeti 1863. a Poola ülestõusus osalemise eest Siberisse, kus sooritas mitu geoloogilist ja füüsilis-geograafilist ekspeditsiooni. Siberist otsis ta üles akadeemik F.B. Schmidt, kes saavutas Czekanovski üleandmise Vene geograafiaseltsi käsutusse. Eduard von Toll andis Ida-Siberi mäeahelikule tema auks Tšekanovski nime.⁵⁴

Siberis arstina tööd saanud sundasukaist olid samuti väga paljud Tartu Ülikooli vilistlased. Suur osa neist olid rahvuselt poolakad (Heinrich Krzywicki, Johannes Michalski, Anton Jakowicki, Marian Sulzynski,⁵⁵ Felix Zaleski, Eduard Taraszkewicz.⁵⁶ Tartu Ülikooli vilistlasi oli 1860. aastatel Siberis, Nertšinski vanglaringkonnas jm, rohkem kui teisi Eestiga seotud tegelasi.

⁵² Tarmo Timm. Unimudila lugu. // Eesti Loodus. 2007. 9.

⁵³ AA. 440:5999.

⁵⁴ K. Raik, E. Tammiksaar. Lk 298.

⁵⁵ AA. 507:55.

⁵⁶ AA. 580:7.

2. Irkutski oblasti Uusima Ajaloo Riiklik Arhiiv (=GANIIO)

Arhiivi ametlik nimetus:	Государственный Архив Новейшей Истории Иркутской Области
Aadress:	664025, г. Иркутск, ул. Марата, 19
Direktor:	Lidia Sergejevna Šolohhova
Telefon:	007395 2342433
Fax:	007395 2342476
Ekspeditsiooni koosseis:	prof Aadu Must, arhivaar Kadri Tooming
Andmed kogutud:	suvi 2007
Ekspeditsiooni rahastaja:	Rahvuskaaslaste programm

Endine parteiarhiiv, nüüd Irkutski oblasti Uusima Ajaloo Riiklik Arhiiv⁵⁷ pakkus uurimisrõõmu vaid tunnikeseks – eestlastest rääkisid vaid paar kompartei eesti sektsiooni toimikut nappide protokollide ja kasinate nimekirjadega. Ehkki eestlasi arvati Irkutski oblastis elavat 3000 inimest (arv oli ilmselt laest võetud, sest teises dokumendis on lätlasti ka täpselt 3000, pealegi oli suurt arvu vaja selleks, et parteilastele nelja koosseisulist töökohta saada), oli komparteisse suudetud meelitada 9 inimest, kommunistlikku klubisse ca 40.⁵⁸ Partei liikmete nimekirjadest õnnestus leida maksimaalselt 15 erinevat isikut. Need olid lukksepp Aleksander Nilman, rätsep Paulina Oinets, talupoeg Daniel Oinets, raamatupidaja ja arveametnik Karl Pöder, talupoeg Avgust Roosi, lukksepp Joganes Ronzhok, trükitööline Karl Tork, keemik Juri Vabi, arveametnik Toomas Volmerson. Eesti sektsiooni sekretäriks sai Kohberg, palgaline parteitöötaja. Aktiivi kuulusid Plots, Nardebeg, Nilman, Kishe, Madis, Nermanson, Velgi, Oinets, Narusbek.⁵⁹ Kui parteisekretär Kohlberg kuhugi ennast täiendama kutsuti, hajusid needki laiali.⁶⁰

Hilisemad võimalikku huvi pakkuvad toimikud olid siiani salastatud.

⁵⁷ Государственный Архив Новейшей Истории Иркутской Области (=GANIIO).

⁵⁸ GANIIO. 1-1-475.

⁵⁹ Irkutski Parteiarhiiv. 1-1-476

⁶⁰ GANIIO. 1-1-443. L3.